

Вашуленко М. С.

УДК 372.416.2:372.811.161.2

БУКВАР – ПЕРША НАВЧАЛЬНА КНИГА З РІДНОЇ МОВИ

У статті викладено авторську концепцію створення підручника з навчання грамоти нового покоління на компетентнісних засадах. Підкреслено ідею, що Буквар – це перша навчальна книга з рідної мови, яка вчить першокласників не тільки читати, а й формує в них культуру мовлення і спілкування.

Ключові слова: концепція, компетентність, модель підручника, техніка читання, культура мовлення, культура спілкування.

В статье изложена авторская концепция создания учебника по обучению грамоте нового поколения на компетентностной основе. Подчеркнута идея, что Букварь – это первая учебная книга по родному языку, которая обучает первоклассников не только читать, но и формирует у них культуру речи и общения.

Ключевые слова: концепция, компетентность, модель учебника, техника чтения, культура речи, культура общения.

The article presents the author's concept of new generation textbook of teaching literacy on the basis of competence. It was emphasized the idea that ABC book is the first academic book of native language that teaches first-graders not only to read, but also provides them with the culture of speech and communication.

Key words: conception, competence, model of textbook, reading technique, culture of speech, culture of communication.

Особлива роль у розвитку і вихованні особистості молодшого школяра належить навчальному предмету “Українська мова”, оскільки він є не тільки окремим навчальним предметом, а й основним засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін.

Основна **мета** цього предмета полягає у формуванні передусім ключової **комунікативної компетентності** молодшого школяра, яка виявляється в здатності успішно користуватися мовою (всіма видами мовленнєвої діяльності) у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, розв’язання життєво важливих завдань, і **соціокультурної компетентності**, яка охоплює загальнокультурний розвиток учнів, адаптацію їх до життя в соціальному середовищі, громадянське, патріотичне, морально-етичне, естетичне виховання, та **компетентності вміння вчитися**, яка на предметі *українська мова* забезпечується діяльнісною змістовою лінією.

Формування компетентностей розпочинається з **навчання грамоти** – складника освітньої галузі “Мови і літератури”, що становить комплексний підготовчий розділ до вивчення української мови. Його **мета** – формувати й удосконалити в учнів навички читання і письма; розвивати інтерес до читання і бажання читати; пропедевтично ознайомлювати з мовними явищами в галузі фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису і пунктуації; збагачувати словниковий запас.

Здійснюється процес навчання грамоти за такими **напрямами**, що реалізуються на доступному для шестирічних дітей рівні:

- вироблення в учнів мотивації навчання української мови;
- розвиток, формування й удосконалення вмінь і навичок у всіх видах мовленнєвої діяльності – слухання і розуміння (аудіювання), говоріння, читання й письмо;
- загальнокультурний розвиток учнів, адаптація їх до життя в певному соціальному середовищі, громадянське, патріотичне, морально-етичне й естетичне виховання;
- формування в школярів вміння вчитися.

Буквар – це перша навчальна книга, за допомогою якої дитина вчиться читати. Саме з уроків навчання грамоти розпочинається її шкільне життя, на них вона вчиться читати і писати, відкриває для себе шлях до освіти. Тому однією з основних умов успішного навчання 6-річних школярів у цей період є: зробити уроки навчання грамоти цікавими, виховати бажання вчитися, здобувати нові знання та вміння, сприяти становленню пізнавального інтересу. Навчання грамоти, за словами К. Д. Ушинського, має забезпечувати самодіяльність дитини (сучасною мовою – пізнавальну активність і самостійність), систематично вправляти її пам’ять і мислення, збуджувати інтерес до навчання. Настанова видатного педагога, як бачимо, залишається актуальною й для організації сучасного навчально-виховного процесу першоклас-

ників, хоча, безумовно, добираючи навчальні прийоми, ми не можемо не враховувати того, що сьогодні грамотою доводиться оволодівати не дев'яти-десятирічним дітям, а шести-семирічним.

Сучасний педагог має пам'ятати, що період навчання грамоти – один із найважливіших і найвідповідальніших у житті дітей, у розвитку їхнього мислення і мовлення, зростанні свідомості, формуванні особистості загалом. У цей час відбувається поступовий перехід від ігрової діяльності, яка залишається провідною в дошкільному віці, до початкових форм навчальної діяльності, пов'язаної не тільки з психічним і розумовим навантаженням, а й фізичним. Адже з перших кроків навчання дітей у школі вчитель має формувати в них правильне ставлення до навчання як до праці. Думку про те, що навчання – це важлива, суспільно значуща праця, повинен усвідомити кожний учень. Не меншою мірою таку думку слід формувати і в батьків першокласників, які повинні поважати й цінувати шкільну працю своєї дитини, повсякчасно цікавитися нею.

З огляду на це у процесі підготовки рукопису підручника ми прагнули, щоб структура, зміст і методичний апарат книги: *реалізували* нормативні вимоги Державного стандарту початкової загальної освіти, базової навчальної програми, особистісно орієнтований підхід до навчання грамоти, провідні функції підручника (інформаційну, розвивальну, виховну, мотиваційну); *відповідали* сучасній концепції розвивального навчання та інноваційним підходам у методиці навчання читати, запитам дітей цього віку (у пізнанні, спілкуванні, різноманітній продуктивній діяльності); *відображали* прогресивні педагогічні ідеї, принципи народності й цікавості.

Створюючи Буквар для шестирічних учнів, ми врахували вікові, фізіологічні й психологічні особливості дітей цього віку, рівень їхньої соціалізації, санітарно-гігієнічні вимоги до цього виду навчальної літератури для початкової школи та, крім вище зазначених принципів, дидактичні принципи: науковості, наочності, доступності й емоційності.

Таким чином, *основними методологічними ідеями концепції підручника* з навчання грамоти є: розвиток мовлення учнів, уміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу на засадах особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів.

На відміну від підручників з мови для 2–4 класів, Буквар має свою, притаманну лише йому, структуру, що визначається передусім основним методом, за яким здійснюється навчання грамоти, – *звуковим аналітико-синтетичним*. Провідний принцип цього методу коротко можна сформулювати так: “від звука до букви”. Його реалізація досягається двома шляхами:

- 1) наявністю в підручнику *добукварного періоду*, упродовж якого учні в межах усїєї звукової системи мови опановують елементарний *звуковий аналіз* і *звуковий синтез* нескладних за будовою слів;
- 2) на уроці ознайомлення з новою літерою (букварний період) здійснюється попередня актуалізація навчальних аналітико-синтетичних дій зі звуком (звуками), що позначаються цією буквою.

Мета добукварного періоду – формування навичок слухання і говоріння, розвиток усного мовлення і фонематичного слуху дітей. У цей час активно збагачується словниковий запас учнів, вони знайомляться з поняттями *речення, слово, склад, наголос*, отримують загальне поняття про *наголошений і ненаголошений склад, звуки мовлення*.

Зазначимо, що добукварна частина також забезпечує реалізацію принципу наступності: допомагає першокласникові безболісно перейти від дошкільного дитинства (ігрової діяльності) до діяльності нового виду і форми – навчальної. У добукварний період закладено основний принцип навчання грамоти на комунікативно-пізнавальній основі, який, на нашу думку, з одного боку, вводить дітей у світ спілкування, дає їм уявлення про мовленнєву ситуацію та значення слова в спілкуванні, а з іншого, **ставить слово як основну одиницю мови в епіцентр розвитку мислення і мовлення дітей**. Такий підхід сприяє глибокому розумінню учнями понять про основні складники усного мовлення, передусім – звуки мовлення і слово, готує до писемного мовлення, сприяє розвитку фонетичного слуху.

До компонентів структури текстової частини навчальної книги належить основний, додатковий та пояснювальний тексти. Характерною ознакою підручника з навчання грамоти є наявність у ньому методичних орієнтирів щодо загального спрямування навчального тексту – підготовчого і основного. Специфіка Букваря полягає в тому, що окремі *методичні орієнтири* призначено для вчителя і подано у відповідному методичному посібнику, який входить до навчально-методичного комплексу з навчання грамоти.

Принцип народності реалізовано в національній спрямованості навчального матеріалу Букваря, характері творів, мови, ілюстративного оформлення. Матеріал – яскравий, емоційний, захопливий, який забезпечує не лише загальноосвітній, а й виховний, гуманізуючий вплив на дитину. Він дає можливість приділити належну увагу різноманітним видам читання на уроці: голосному і мовчазному (напівголосному), читанню ланцюжком, інтонаційному, в особах тощо. Щоб виробити більшу самостійність і кращу техніку, треба впродовж усього навчального року практикувати 7–10-хвилинне самостійне напівголосне читання букварних текстів, під час якого кожен учень входить в активний автономний процес, абстрагуючись при цьому від незначного суто робочого, ділового шуму в класі, який йому не заважає працювати. Це, до речі, повинні розуміти і керівники школи, методисти, які відвідують уроки навчання грамоти.

У новому Букварі додатковий матеріал до опрацювання основного навчального тексту щодо кожної нової літери являє собою підготовчі аналітико-синтетичні суто *звукові* вправи й завдання та вправи й завдання, *опосередковані буквами*. Зазначимо, що ці елементи, уведені безпосередньо до загальної структури Букваря, не повинні "затінювати" своїм обсягом основного тексту. Тому частина додаткових блоків, призначених для здійснення індивідуального підходу до навчання дітей грамоти, які в структурі підручника зможуть призвести до перевантаження окремих сторінок і розворотів, подано в "Супутнику букваря", зошитах для читання та письма, які входять до комплекту з навчання грамоти.

На сторінках Букваря запропоновано достатньо матеріалу для удосконалення техніки читання: читання складів, колонок слів, речень, текстів. Прикладами вправ для підвищення техніки читання є: прочитати склади; додати до складу букву, щоб утворилося слово; утворити слова зі складів; робота зі складовими таблицями та ін.

Вправи аналітико-синтетичного типу, запропоновані в Букварі, різноманітні: складання та читання складів, перестановка і заміна букв, складання слів із букв і складів.

Характерною особливістю нового підручника є те, що постійно, цілеспрямовано, проводиться лексична робота над значенням слів, які потребують певного уточнення: над омонімами (*коса* – знаряддя праці і *коса* дівчини, *лисички* – тварини і *лисички* – гриби, *котки* верболозу і *котки* – тварини), омографами (замок – замок), спільнокореневими словами (*ранок* – *ранкові* – *ранком*), тематичними групами слів, доступними для шестирічних дітей фразеологізмами (*водити за носа*, *не показувати носа*, *не задирати носа*, *ловити тав*, *мати гостре око*). Спостереження засвідчують, що 6–7-річним дітям такі мовні явища вповні доступні. А під спонукою і безпосереднім прикладом принагідного вживання їх учителем вони самі починають використовувати їх у своєму мовленні.

Учитель має знати, що навичку читання, особливо первинну, не можна успішно і швидко сформувати без належної кількості повторень одних і тих самих навчальних дій. При цьому слід урахувати, що одноманітність, повторення того самого без найменших варіацій у постановці завдань швидко викликають у першокласників не тільки нудьгу, а й справжню перевтому, ведуть до фізичного і психічного перевантаження, знижують загальний інтерес до навчальної діяльності. Тому щоразу, спонукаючи учнів ще і ще раз прочитати ту саму колонку слів, той самий текст, скоромовку чи прислів'я, доцільно ставити перед ними нову мікромету: виберіть і прочитайте тільки двоскладові (трискладові) слова; прочитайте вголос тільки слова з наголосом на першому, другому, третьому складі; прочитайте тільки імена хлопчиків (дівчаток); прочитайте тільки слова, у яких (певна буква) стоїть на початку слова (у середині, у кінці); помагайтеся один з одним у швидкому і чіткому читанні скоромовки; розподіліть ролі і прочитайте текст в особах тощо.

У поділі слів на склади в Букварі суворо дотримано наукового принципу українського складоподілу. Узято до уваги, що в українській мові переважно діє принцип **відкритого складу** (*во-ло-шка*, *ре-ди-ска*, *ли-сток*). Закритий склад з'являється у словах із сонорним приголосним усередині (*сон-це*, *гар-буз*, *віль-ний*), *чай-ка*) та словах, у яких дзвінкий приголосний звук стоїть перед глухим (сму~~ж~~-ка, бері~~з~~-ка, бі~~г~~-ти). Щоб запобігти оглушенню дзвінкого приголосного перед глухим (його асиміляції) в українській орфоєпії склади із дзвінким приголосним немовби відриваються від наступних глухих звуків і вимовляються підкреслено чітко. На цю орфоєпічну рису української мови вчитель повинен звернути особливу увагу під час опрацювання звуків (відповідних букв) на уроках навчання грамоти. Буквар також орієнтує на це, наприклад: "Чітко вимовляй звук [ж] у словах: *ноги* – *ніжки*; *смуги* – *смужки*..." Це стосується букв, які позначають дзвінкі приголосні звуки в словах, тверді і м'які: *б, г, ґ, д, ж, з*, *буквостолучення дз, дж*.

У словах, правильне наголошування яких може становити для учнів (а в окремих випадках і для вчителів) труднощі, проставлено наголоси.

Теоретична модель сучасного шкільного підручника передбачає наявність у ньому такого структурного елемента, як пояснювальний текст, до якого в Букварі належать: *алфавіт*, *лінійки вже вивчених літер*, поданих в ігровій формі, *схеми*, *зразки звукового і звуко-буквеного аналізу*, *складові таблиці різної форми*, *слова в колонках і таблицях*, *символічні позначення окремих навчальних дій*, *ребуси*, *словниково-логічні вправи* тощо, призначення яких у загальній методичній системі Букваря є не тільки предметно-змістовим, а й методично-процесуальним.

Зуважимо, що навчальні таблиці в Букварі – це особливий логізований інструмент, тому їх дидактична конструкція органічно поєднує в собі засоби логічного і наочно-образного дитячого мислення шляхом застосування символічних малюнків, кольору, спеціальних виділень і позначок, подачі на кольорових плашках тощо. Зазначимо, що окремі з цих елементів логічно поєднані з основним текстом та ілюстративним матеріалом.

Важливим дидактичним компонентом Букваря, як і інших підручників для молодших школярів, є зведений покажчик навчальних орієнтирів, який об'єднує всі умовні позначення з розшифруванням знаків-символів, що орієнтують ще "неграмотних" першокласників у виконанні тих чи тих навчальних дій. Такий покажчик подано на початку підручника окремою сторінкою. До неї час від часу вчитель за потреби відсилає учнів для усвідомлення ними навчальної дії на сторінці букваря, позначеної умовним значком.

Особливу дидактичну роль у підручнику виконує такий елемент апарата організації засвоєння знань й орієнтування, як *технічні виділення*. До основних засобів виділення в Букварі належать: *шрифти* (напівжирний, курсив, рукописний), *графічні засоби* (підкреслення, наприклад, одиниці читання в слові), *кольоровий друк* (у такий спосіб виділяються скоромовки, загадки, прислів'я), а також комбінування всіх цих засобів. Узятю до уваги те, що виділення успішно слугують своєму призначенню лише за умови, якщо в їх формі й структурі є ключ до о д н о з н а ч н о г о розуміння їх функцій у загальному методичному апараті підручника.

Багатоаспектною є проблема ілюстрування першої навчальної книги. У доборі сюжетних ілюстрацій ми керувалися не лише конкретно методичною метою та загальною оцінкою їх предметного змісту й естетичних характеристик. Перед художником (а він у нашому букварі є одноосібний) ставилося завдання враховувати також просторову і композиційну структуру зображень, оскільки вербальний аналіз цих художніх деталей мусить мати активний характер. Школяр, який уголос робить словесний опис ілюстрації в підручнику, водночас здійснює перцептивні та імажинативні дії, які органічно поєднуються з комунікативними. За дотримання такої умови ілюстрації підручника є ефективним засобом, відповідною дидактичною опорою для формування мисленнєвої і мовленнєвої діяльності першокласників. Вони розширюють кругозір учнів, формують естетичні почуття, навчають бачити прекрасне.

Кольорові малюнки дають можливість навчати дітей аналізувати предмети за формою, розміром, кольором, добирати до них слова-ознаки, складати речення і коротенькі описи. За сюжетними малюнками учні складають окремі речення, які можна поєднувати в невеликі зв'язні розповіді. Більші можливості для розвитку в дітей зв'язного мовлення дають ілюстрації до казок та серії сюжетних малюнків.

На багатьох розворотах букваря подано матеріал для словниково-логічних вправ. Так, у добукварній частині вчитель має змогу дати учням уявлення про такі родові назви: *іграшки, навчальне приладдя, шкільні меблі, овочі, фрукти, одяг, музичні інструменти, свійські тварини, мешканці лісу, види транспорту* тощо. Перелічені родові назви дають учителеві можливість вийти за межі видових назв предметів, зображених на сторінках букваря, доповнити їх іншими предметними малюнками, тематичними таблицями, натуральними предметами.

Окремою і найголовнішою дидактичною підсистемою програмового змісту Букваря є його тексти. Зауважимо, що чергування на сторінках підручника *типів* тексту (розповідь, опис і міркування), їх *жанрових особливостей* (оповідання, вірші, казки, зразки народної творчості), а також *форми їх презентації* (монологічна і діалогічна) частково виконують функцію організації засвоєння. У побудові сторінок і тематичних розворотів підручника дотримано логіко-методичної, тематичної цілісності та виховної спрямованості навчального матеріалу. Навчання читання й письма відбувається в органічному взаємозв'язку з такими видами мовленнєвої діяльності, як бесіди, розповіді, спостереження за явищами живого мовлення, робота над загадками, прислів'ями, розучування віршів, скоромовок, потішок (у добукварний період зі слів учителя, а в букварний – у процесі самостійного читання), декламація самостійно прочитаних і вивчених віршів, слухання і відтворення звукозаписів, що забезпечує емоційно позитивне тло на уроці.

Тексти Букваря, зокрема авторські, містять сполучення іменників з прикметниками, які мають стати предметом уваги учнів на уроці з метою збагачення й увиразнення їхнього мовлення, наприклад: *казковий світ, зелені смерічки, барвіста веселка, дивнеє коромисло, гречаний лан, липовий гай, пекуче сонце, срібний іній, безкраї лани, широкий Дніпро, ярочки зелененькі, вишневі сади, вишеньки-черешеньки, червоної, спілі, материнська мова, хатина теплесенька, дитина малесенька, серпички золоті, женчики молоді, вода джерельна* та ін. Так само потребують відповідної уваги окремі сполучення дієслів з іменниками, які також доцільно активізувати в творчому мовленні дітей, наприклад: *тане сніжок, оживає лужок, дощ поливає, липа цвіте, жито поспіває, спустіли поля, віхола гуляє*.

Молодші школярі, особливо першокласники, уживають у своєму мовленні слова переважно в прямому значенні. Тому важливо принагідно звертати їхню увагу на слова в навчальних текстах, ужиті в переносному значенні, розкриваючи при цьому текстуальне, додаткове значення відповідного слова. Такі можливості Буквар надає на багатьох сторінках: *тепло* привітали маму (гарно, щиро); діти *кинулись* до звірків (підбігли); весняна вода *біжить, стрибає* (швидко, стрімко пливе з гір); *барвісте коромисло* (райдуга, веселка); *хмара бризкає водою* (іде дощ); мороз *посипає гілля срібним інеєм* – дерева вкриваються інеєм; усе під снігом *замре, заніміє* (затихне, засне); *прокинуться луки, ліси і поля* (пробудяться, зазеленіють навесні) та ін.

Тексти Букваря і "Супутник букваря" спонукають першокласників уживати у спілкуванні з рідними відповідні слова у формі звертання: *мамо, матінко, матусю, тату, татку, дідуся, бабусенько, братику, сестричко*. Характерні для української мови звертання у формі кличного відмінка є досить частотними в Букварі: *сину, внучку, куме, друже, Андрійку, Букварику, дятле, соловейку, пташко, бджілко* та ін., вони спонукають і вчителя, і учнів активно використовувати їх у своєму мовленні і спілкуванні.

У доборі і створенні текстів для Букваря ми керувалися цілями навчання, виховання й розвитку учнів, а також враховували, що тексти підручника мають бути доступними, правдивими, пізнавальними, задовольняти запити дітей. Текстовий матеріал Букваря визначається жанровою різноманітністю. У підручни-

ку запропоновано твори, зміст яких сприятиме мовленнєвому, естетичному, патріотичному, моральному, загальнокультурному вихованню учнів; збагачуватиме знаннями про культуру рідного краю, його традиції і звичаї.

Тематика творів Букваря всебічно представляє навколишній світ дитини. Автори ведуть учня-читача від найближчого оточення – сім'ї, хати, городу, села, міста, лісу до знарядь і продуктів праці, технічних засобів, знань про суспільство, державу тощо.

У нашому Букварі враховано гендерний аспект: в ілюстративному матеріалі рівномірну увагу приділено зображенню хлопчиків і дівчаток, а текстовий – нараховує приблизно однакову кількість чоловічих і жіночих імен. Більшу частину дитячих імен подано в зменшувально-пестливій формі, властивій українським дитячим іменам. Паралельно з дитячими іменами тексти містять дорослі імена – сучасні і давні: садівник Олена Данилівна, учителька Ганна Григорівна, космонавти Юрій Гагарін і Леонід Каденюк, капітан теплохода Яків Петрович. В окремих текстах фігурують бабусі Ганна, Явдоха, Одарка та дідусі Кирило, Василь, Матвій. В авторських текстах подано імена і прізвища авторів Павло Глазовий, Галина Демченко, Платон Воронько, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Іван Франко, Тарас Шевченко, Василь Сухомлинський, Василь Симоненко, Ліна Костенко, Ганна Чубач та ін. Згадано і видатних історичних діячів – Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Григорій Сковорода, Іван Мазепа.

Зазначимо, що навчальний комплект з української мови в 1 класі, до якого, крім Букваря, входить Супутник Букваря, Зошит з читання, Зошити з письма № 1 і № 2, Післябуквар, містить достатній навчальний матеріал для забезпечення диференційованого навчання, ефективної організації навчальної діяльності учнів з різними здібностями і навчальними можливостями. Методичні рекомендації для вчителя щодо особистісно орієнтованого використання цього матеріалу подано в посібнику для вчителя "Навчання грамоти в 1 класі".